

ГЕОГРАФО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911(477)

КОСТРИЦЯ М.Ю.

ГЕОГРАФІЧНО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Історія розвитку краєзнавства в період Другої світової війни належить до малодосліджених наукових тем. Як і багато інших „закритих” для широкого загалу тем, джерельна база з цієї проблеми лише в роки здобуття Україною державної незалежності поволі виходить з-під грифів „для службового користування” і стає надбанням дослідників.

Незважаючи, що у 30-і роки сталінське оточення силами НКВС фактично розгромило краєзнавчий рух в Україні, Й. Сталін на початковому, критичному етапі війни, неодноразово звертався з відозвами до народу успадковувати героїчні традиції вітчизняної історії, закликаючи співвітчизників пам’ятати про подвиги Олександра Невського, Мініна і Пожарського, Нахімова, Ушакова, Суворова, Богдана Хмельницького та інших харизматичних постатей нашого історичного минулого. Іменами видатних діячів минулого було названо воєнні відзнаки, партизанські загони, військові з’єднання, що відзначилися на полях битв. На допомогу у боротьбі з загарбниками Сталін активно залучав і церкву. У зв’язку з цим було реанімовано й краєзнавство, а домінуюче місце в його тематиці посідало патріотичне виховання.

Незважаючи на те, що в перші роки війни ще було далеко до переможних фанфар, ідеологічна державна машина чітко дотримувалася сталінських вказівок і робила все можливе, щоб піднести бойовий дух населення. Цій благородній справі мало служити й краєзнавство. Улітку 1942 року Народний комісаріат України рекомендував науковим та культурно-освітнім установам „посилити збирання матеріалу з історії краю й про участь місцевого населення у Великій Вітчизняній війні” [1].

Знаходячись в евакуації, українські вчені зверталися до вікової історії народу, шукали в ній джерела героїзму воїнів в роки смертельного двобою. Патріотична тематика була провідною і у представників діячів культури.

Після визволення України РНК УРСР і ЦК КП(б)У у постанові від 1 квітня 1944 р., надаючи виняткового значення увічненню пам’яті воїнів і партизанів, які загинули в боях за визволення країни від німецько-фашистських окупантів, зобов’язали місцеві радянські і партійні органи взяти на облік всі військові кладовища, занести їх у книгу пам’яті, привести в упорядкований вигляд, встановити пам’ятники на великих братських могилах [2].

Наприкінці серпня 1944 року Раднарком України прийняв Постанову „Про заходи по створенню документальної бази по історії України та історії Вітчизняної війни і впорядкуванню архівного господарства УРСР”. Ставилося завдання протягом 1944 року провести ремонт архівних приміщень і розпочати впорядкування матеріалів. Документи окупаційних властей згідно розпорядження передавалися до архівів НКВС. Зазначимо, що лише частину з них в роки незалежності передано до архівів загального користування. З метою підготовки кадрів для архівної справи планувалося відкрити аспірантуру при Центральному

державному історичному архіві [3, с. 63].

Та повернемося до початкового періоду війни, коли неоцінений досвід вчених, в тому числі і географів, став конче потрібний для організації супротиву загарбникам.

Як і багато інших сторінок вітчизняної історії роль географічної науки у розгромі фашистсько-німецьких загарбників в роки Другої світової війни протягом тривалого часу свідомо замовчувалася офіційною владою і лише останнім часом з'явилися перші публікації, присвячені цій малодослідженій темі. Насамперед, слід відзначити праці доктора географічних наук, професора Чернівецького університету Я.І. Жупанського [4]. Автор чи не вперше у праці „Історія географії в Україні” узагальнивши напрацювання фахівців з різних напрямів географії, розкриває прикладний характер географічної науки для забезпечення потреб діючої армії, оборонної промисловості [5, с. 3-6].

У зв'язку з тимчасовою окупацією території України практично всі науково-дослідні заклади і вузи було евакуйовано на схід, науково-дослідні роботи майже припинились, ішов процес прискорення підготовки вчителів, працівників гідрометеослужби і топографо-картографічної служби, які з перших днів війни було повністю воєнізовані і працювали для потреб діючої армії.

Розвиток географічно-красознавчих досліджень здійснювався за такими пріоритетними напрямками: *збір метеорологічної інформації, гідрометеорологічне забезпечення при форсуванні водних об'єктів, підготовка топографо-геодезичних карт*. Зупинимося докладніше на кожному з них.

З початком воєнних дій території СРСР, Головне управління гідрометеослужби було реорганізоване не Головне управління гідрометеослужби Червоної Армії. На місцях діяли територіальні гідрометеослужби, підпорядковані штабам відповідних військових округів. При штабах армій і фронтів функціонували гідрометеовідділення з мережею метеопостів. Згодом при штабах фронтів були організовані і фронтові гідрометеостанції, що виконували великий обсяг спостережень, у тому числі й актинометричні [6, с. 3]. Перед Гідрометеослужбою було поставлено такі завдання: збір і передача гідрометеорологічних даних прифронтової зони; забезпечення військових частин метеорологічними і гідрологічними прогнозами, інформацією про режим річок, льодову обстановку, стан переправ; складання погодних характеристик районів аеродромів; анемометричні зйомки міст; відбудова мережі станцій і постів та ін.

Діяльність гідрометеорологічної служби в роки війни відбувалася у виключно складних умовах. Справа в тім, що на величезній території Європи, від лінії фронту і до Британських островів не функціонувала жодна метеостанція, дані якої можна було б використати для прогнозування. Учасники війни з обох сторін з метою засекречування інформації припинили відкриті передачі в ефір метеозведень. У зв'язку з цим відомості про погоду набули стратегічного значення. Для практичних потреб було налагоджено отримання і використання при синоптичному аналізі спостережень екіпажів літаків як радянських, так і союзників, які виконували бойові операції над територією, зайнятою противником. В особливо відповідальних випадках виконувались спеціальні польоти бойовими літаками для розвідок погоди, а в 1943 році було організовано спеціальний авіаполк для систематичної розвідки погоди над зайнятою противником територією [7].

Метеоспостереження велись у партизанських загонах і спеціальними розвідувальними групами. На особливу увагу заслуговує подвиг метеорологів і гідрологів, які виконували гідрометеоспостереження на тимчасово окупованих

територіях. Вже в 1941 році на цих територіях діяло 70 підпільних метеопостів, в 1942 році – 97, а в 1943 – 134 [8].

Вкрай необхідно було метеорологічна інформація для авіації. Адже жодний літак не може бути випущеним у політ без зведення про стан погоди на трасі польоту, а також – про прогноз погоди на зворотному шляху. Метеорологічні підрозділи Військово-Повітряних сил забезпечували оперативну інформацію про стан атмосфери, про зміни погоди, про місцеві її особливості, що мало велике значення за умов неодноразових передислокацій з'єднань.

Велика увага зверталася на метеорологічні прогнози у період наступальних операцій (довгострокові, середньострокові і короткострокові прогнози). Загально-відомо, що обложні дощі, низька хмарність виключають діяльність авіації, прицільну стрільбу артилерії, а рясні дощі розмивають ґрунтові дороги, польові аеродроми, під'їзди до переправ, що унеможливило застосування важкої техніки, зокрема бронетанкових військ [9].

Під час військових дій важливим напрямом географічних досліджень було гідрометеорологічне забезпечення при форсуванні річок, зокрема повноводних – Десни, Дніпра, Дністра, Прип'яті, Пруту та ін. З цією метою складалися карти передбачуваної гідрологічної ситуації на період форсування. Давалися детальні описи водних рубежів, прогнозно-розрахункові дані про можливі коливання рівнів і про льодовий режим. До більшої достовірності виконувалося метеорологічне аерознімання і спеціальне рекогносцирування на місцевості розвідувальними групами. В ході самого форсування біля переправ створювалися водомірні пости, для командування складалися короткотермінові прогнози гідрологічного режиму річок. Від глибин водної перешкоди, характеру дна, ухилу берегів, швидкості течії, товщини льодового покриву залежав вибір типів і кількості машин, танків, артилерії та іншої техніки, групування військ. У великій мірі від стану річок, боліт, штучних водоймищ залежав успіх наступальних операцій.

Особливо відповідальні завдання довелося вирішувати гідрометеослужбі у другій половині 1943 року. Поряд з метеозабезпеченням бойових дій авіації, метеослужби повітряних армій розв'язували також важливі завдання по обслуговуванню великих десантних операцій, що виконувались для захоплення плацдармів на правому березі Дніпра. Форсування Дніпра у вересні – жовтні 1943 року у районі м. Кременчука відбувалося вночі в тумані, коли авіація противника не змогла діяти. У жовтні–листопаді на 69 переправах через Дніпро застосовувалось димомаскування [10].

У топографо-геодезичному забезпеченні бойових дій військ у ході війни важлива роль належала воєнно-топографічній службі. Її головні зусилля були спрямовані насамперед на всебічне і якповніше забезпечення військ топографічними картами і вихідними геодезичними даними.

Топографічні карти використовувалися командирами і штабами усіх ступенів при плануванні та організації операцій і бою, при визначенні координат цілей, прив'язці бойових порядків військ та орієнтуванні на місцевості.

Бланкові карти використовувались як топографічні основи для виготовлення різних спеціальних карт і бойових графічних документів, а також в штабах для наочнішого відображення бойової обстановки.

На *розвідувальних картах* зображувались бойові порядки й розміщення військ і техніки противника, його оборонні споруди і вогневі точки, а також найхарактерніші орієнтири та об'єкти місцевості.

Танкові карти мали додаткову інформацію про стан шляхів, прохідність

місцевості поза шляхами тощо.

Одним з головних завдань було забезпечення військ вихідними геодезичними даними. Геодезичні, топографічні і моторизовані загони виконували спеціальні роботи по згущенню і розвитку опорних геодезичних сіток в позиційних районах артилерії, здійснювали топоприв'язку її бойових порядків, визначали координати найважливіших цілей та об'єктів противника, надавали практичну допомогу в технічній підготовці особового складу артилерійської топографічної служби [11].

При розв'язанні завдань топографо-геодезичного забезпечення бойових дій військ широко використовувалися матеріали повітряного фотографування. Вміле дешифрування матеріалів аерофотознімання Дніпра і прилеглих районів Правобережної України у вересні 1943 року дозволило визначити в обороні противника ділянку з меншою кількістю укріплень, що й було успішно використано військами 1-го Українського фронту [12].

Поряд із забезпеченням військ картами та вихідними геодезичними даними, складанням за аерознімками розвідувальних карт та інших документів, військової топографії і картографії в роки війни виконували й багато інших спеціальних завдань – топографічні знімання і рекогносцировки, пошуки і знімання польових аеродромів, злітних майданчиків для літаків, виготовляли рельєфні карти і карти водних рубежів тощо.

Спецзагони військових топографів і картографів брали участь в геолого-розвідувальних експедиціях у пошуках важливих для оборони рудних та інших корисних копалин, проводили географічні дослідження на Уралі, в Середній Азії, Казахстані.

Військовий топограф, уродженець Житомирщини (з 1970 р. – підполковник запасу) В.Г. Василевський під час війни у складі особливого загону брав участь у підготовці воєнних карт території Ірану, гірських масивів Тянь-Шаню, Паміру, найбільшого льодовика світу – Федченка, пустелі Кара-Кум, плато Усть-Курт. За створення карт високогірних районів удостоєний Держаної (Сталінської) премії [13].

Здійснюючи важливі прикладні географічно-краєзнавчі дослідження фахівці різних спеціальностей вносили посильний вклад у велику справу Перемоги.

1. Историчне краєзнавство в Українській РСР. – К., 1989. – С. 18. Культурне будівництво в Українській РСР // Збірник документів. – К., 1961. – Т. 2. – С. 32–33.
2. Там само. – Т. 2. – С. 63.
3. Жупанський Я. І. Характер географічного забезпечення в роки Другої світової війни // Жупанський Я. І. Історія географії в Україні. – Львів: Світ, 1997. – С. 126–129.
4. Жупанський Я. І. Прикладний характер географії в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. // Укр. географ. журнал. – 1995. – № 1–2. – С. 3–6.
5. Там само. – С. 3.
6. Кравченко И. В. Метеорологическое обеспечение авиации в Великую Отечественную войну // Метеорология и гидрология. – 1975. – № 5. – С. 14–19.
7. Богатырь Т. К., Шмаков В. М. Гидрометеорологическое обеспечение боевых действий войск на Украине в годы Великой Отечественной войны // Метеорология и гидрология. – 1975. – № 5. – С. 20–24.
8. Джоган Я. Е. Гидрометеорологическое обеспечение наземных войск Красной Армии // Метеорология и гидрология. – 1975. – № 5. – С. 9–13.
9. Федоров Е.К. Гидрометслужба СССР в Великой Отечественной войне // Метеорология и гидрология. – 1975. – № 5. – С. 3–8.
10. Жупанський Я. І. Прикладний характер географії в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. // Укр. географ. журнал. – 1995. – № 1–2. – С. 3–6.
11. Бызов Б. Е. Военные топографы в годы Великой Отечественной войны // Геодезия и картография. – 1975. – № 5. – С. 1–11.
12. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. – К.: УРЕ, 1973. – С. 599;
13. Славный путь русских топографов // Военные знания. – 1992. – № 2–3. – С. 9;
14. Молодик В. І побував на захмарних верховинах // Зоря Полісся (Радомишль). – 1994, 21 грудня.

The article treats about basic trends in geographic and regional ethnographic studies performed in the years of World War II and evaluates their importance in ensuring the Victory over Nazism.

